

MÁRKU ANITA, „Po Zákárpátszki”. Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben.

Ungvár, Líra Poligráfcentrum, 2013. (243 lap)

A változó politikai, történelmi hatások következtében előfordul, hogy egy adott térség őshonos lakosai kisebbségi helyzetbe kerülnek. Ennek ellenére a kisebbséget alkotók továbbra is szeretnék megőrizni nyelvüket, identitásukat. Számukra fontos, hogy nyelvüket szabadon, kötöttségek nélkül használhassák a hétköznapi élet különböző területein, a magánéletben, a közösségi és hivatali szférában. A kisebbségben élő közösségeknek mégis számos jogi és társadalmi tényezővel kell számolniuk, amelyek korlátok közé zárják az anyanyelv használatát. Ez a helyzet jellemzi a kárpátaljai magyarokat is, akik gyakran kerülnek olyan szituációkba, amikor az anyanyelvük nem elegendő ahhoz, hogy megértessék magukat, így a hatékony és sikeres kommunikáció érdekében egy másik nyelvet/

nyelvváltozatot kell használniuk. Ebből kifolyólag kérdésként merülhet fel, hogy milyen stratégiával választ nyelvet/kódot az adott beszélő, és ezt milyen tényezők befolyásolhatják. Többek között ezekre a kérdésekre ad választ Márku Anita könyve.

A 2013-ban megjelent monográfia alapját a szerző „Po zákárpátszki”. Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák (nyelvválasztás, kódváltás) szocio- és pszicholingvisztikai aspektusai a kárpátaljai magyar közösségben című doktori értekezése képezi. Ebből a munkából született egy olyan kiadvány, amely figyelembe veszi a korábbi években készült kárpátaljai vonatkozású, kétnyelvűséggel kapcsolatos írásokat, és összeveti, illetve kiegészíti azokat új kutatási módszerekkel, eredményekkel.

A kötet az előszón és az összefoglaláson kívül hét nagy fejezetből áll, amelyek további alfejezetekre oszlanak. A szerző a bevezetést egy terepmunkából származó idézettel kezdi, amelynek egyik szófordulata lett a kötet főcíme. A címválasztás („Po zákárpátszki”) egyedisége vitathatatlan, rövidsége ellenére frappánsan utal a tartalomra és a közegre,² amelyről szó van, az alcím pedig konkrétan is megnevezi a könyv témáját.

A bevezetésben a szerző ismerteti a munka tárgyát, amely a kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák vizsgálata a kárpátaljai magyar közösségben. A kétnyelvűségi hatásokat, mint a kódváltást és szókölcsonzést, két síkon, szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai aspektusból vizsgálja annak okán, hogy ez a két tudományos diszciplína szervesen összekapcsolódik, mivel a kétnyelvűség-kutatás mindkét tudományterületnek fontos részét képezi.

A második fejezet a kárpátaljai magyar közösség két- és többnyelvűségének elméleti hátterével foglalkozik. Mindenekelőtt rövid áttekintést ad a kárpátaljai magyarság demográfiai helyzetéről, százalékos megoszlásban mutatja be a Kárpátalja területén élő nemzetiségek arányát, majd megindokolja az interdiszciplináris megközelítés fontosságát. A kétnyelvűség vizsgálatára ma még nem alakult ki külön nyelvészeti ág, ezért e jelenség több tudományterület és (Márku Anita kifejezésével élve) hibridtudomány vizsgálatási körébe is besorolható. A kárpátaljai magyarok nyelvválasztási stratégiáit és a nyelvhasználatot befolyásoló kétnyelvűségi hatásokat a szerző a pszicholingvisztika, szociolingvisztika mellett a pragmatika és az interkulturális kommunikáció kutatási módszereit és eszközeit felhasználva mutatja be. Mindehhez először is tisztázza a kötetben megjelenő fogalmakat, amelyek a kétnyelvűség ismertetéséhez kulcsfontosságúak (például az anyanyelv, másodnyelv, kétnyelvűség, verbális repertoár, nyelvválasztás/kódválasztás, nyelvi és kommunikatív kompetencia, szókölcsonzés, kódváltás stb.).

² „Szerintem, azért, mert mosódik össze a magyar az oroszsal. Például Tasnádon így beszélnek: Éppen most muszáé zákkrété? Sőt nincs is erre felé orosz vagy ukrán, helyette — »po zákárpátszki«.” (9).

Ez a fejezet ad összefoglalást azon hazai és külföldi kutatásokról, amelyek e témával kapcsolatban folytak. Ezek közül kiemelkedők azok, amelyek a kárpátaljai magyarok nyelv választási stratégiáit vizsgálták különböző nyelvhasználati szintereken: GEREBEN (1996), CSERNICKSKÓ (1998, CSERNICKSKÓ szerk. 2003: 68–83, 2010), KARMACSI (2004) és MÁRKU (2003, 2008). Ezek a munkák a magyar, ukrán és orosz nyelv használati gyakoriságával foglalkoztak, melynek eredményeképpen kiderült, hogy a magánszférában a magyar nyelv dominanciája volt jellemző, közéleti szintereken a három nyelv használati aránya közel megegyező gyakoriságot mutatott, a hivatalos szférában pedig a magyar nyelv használati aránya bizonyult a legkisebb mértékűnek.

Az elméleti keretet felvázoló fejezet utolsó alfejezeteiben szó esik még az interferenciajelenségekről. Először a szókölcsonzést és annak típusait ismerteti a szerző, majd ezt követően a kódváltás jelenségéről, ennek okairól és funkciójáról ír, végezetül pedig összegzi a kódváltást érintő kutatásokat a nemzetközi, hazai valamint az ukrán/orosz szakirodalom alapján.

Ebben az elméleti háttérrel összefoglaló fejezetben a kötet szerzője az egyes terminusok magyarázatához a terepmunka során gyűjtött beszélt és írott nyelvi példákat is hoz, továbbá térképeket, fotókat használ a kétnyelvűség gyakorlati megjelenésének illusztrálásához, melyekkel szemléletesebbé teszi az adott témakört átfogó nagy mennyiségű ismeretanyagot.

A harmadik nagy fejezet foglalja össze a kutatás során alkalmazott módszereket, eszközöket, a minta kialakításának szempontjait, valamint az előzetesen felállított hipotéziseket. A nyelv választási stratégiák és nyelvi attitűdök vizsgálatát nyelvhasználati kérdőív segítségével, a közösség 500 fős, több szempontból reprezentatív mintája alapján végezte a szerző. A fejezet felvázolja továbbá a kódváltáskorpusz rendszerét, amely magába foglalja az élőnyelvi hanganyagok, valamint az írott nyelvi korpusz és az „írott–beszélt” nyelvi korpusz bemutatását is.

A vizsgálat eredményeit a negyedik, ötödik és hatodik fejezet tárgyalja. A negyedik fejezet a kárpátaljai magyarok nyelv választási stratégiáit és a nyelv választást meghatározó tényezőket mutatja be. A szerző mindenekelőtt az adatközlők nyelv ismeretének kérdőíves eredményeit közli, amelyeket összevetett a korábban végzett kutatások részeredményeivel. Ebből az derül ki, hogy a megkérdezettek anyanyelvi szinten beszélnek magyarul, és csak nagyon alacsony szinten az ukránt, illetve az orosz. Az összehasonlításból továbbá az is kiderült, hogy a 2003-as felmérés idején az adatközlők — saját bevallásuk szerint — jobban beszéltek oroszul, mint ukránul, 2009-re viszont mindkét nyelv tudásának szintje alacsonyabb lett. A továbbiakban a szerző sorra veszi azokat a tényezőket (helyszín, egynyelvűek jelenléte, státusz, intimitás foka, téma), amelyek befolyással lehetnek a nyelv választásra.

A nyelvhasználati szintér vizsgálatokor a szerző egy 1998-as felmérés eredményeire is támaszkodik, amely három nyelvhasználati szintéren (magánszféra, közéleti szinterek, hivatalos sféra) vizsgálta a kárpátaljai magyarok nyelvválasztási szokásait. A jelen kutatás eredményei hasonlatosak a korábban feltárt eredményekhez: az informális szintér felől haladva a formális felé csökken a magyar, és nő az ukrán nyelv használati aránya. Továbbá a nyelvek között bizonyos „munkamegosztás” figyelhető meg: egyes szintereken a magyar nyelv dominanciája jellemző, más helyzetekben pedig az ukráné.

Márku Anita megvizsgálta továbbá azt is, hogy az adatközlők milyen nyelvet használnak többségi egynyelvűek jelenlétében. A kérőívben szereplő nyílt kérdésekből típusváltozatokat alakított ki, melyből kiderült, hogy szolidaritásból azok is a többségi nyelvet választanák, akik csak nagyon kis mértékben beszélnek az ukrán vagy az orosz nyelvet. A nyelvválasztást továbbá befolyásolja még a beszélők közötti kapcsolat minősége is. Ennek eredménye szerint az adatközlők 97%-a magyarul beszél a magyar felettesével, sőt orosz/ukrán anyanyelvű, de magyarul is beszélő főnökükkel szintén a magyar nyelvet választanák. Azokkal a kollégákkal szemben viszont, akik nem beszélnek, csak értenek magyarul, a megkérdezettek több mint fele már ukránul/oroszul folytatná a tárgyalást. A beszélgetés témájára vonatkozóan pedig olyan eredmények születtek, mely szerint formális beszédszituációban hivatalos témákról inkább ukránul, míg személyes témákról informális beszédhelyzetben inkább magyarul beszélnek az adatközlők.

Az ötödik fejezet a kárpátaljai magyar közösség kommunikációjában megfigyelhető kódváltás jelenséget mutatja be pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai aspektusból. A szerző a kódváltás jelenségét különböző nyelvi szinteken (a szókincs, a mondat és a diskurzus szintjén) vizsgálta írott és beszélt, valamint írott–beszélt nyelvi korpusz alapján. A kódváltáskorpusz elemzésével Márku Anita megállapította, hogy mindhárom nyelvi szinten főként a tartalmas szavakat érinti váltás, ritkán fordul elő, hogy funkciószó (általában kötőszó) a vendégnyelvi elem. Ezt követően a szerző kitér a diskurzusjelölőkre és a megakadásjelenségekre is.

A fejezet második fele a kódváltás kommunikációs, pragmatikai okairól szól. A szerző a több mint háromszáz kódváltásos megnyilatkozást tartalmazó korpusz alapján sorra veszi azon indítékokat, amelyek a beszélők esetében kódváltást eredményeztek. Ismerteti és példákkal támasztja alá a szituatív, kontextuális és metaforikus kódváltás típusait, bemutatva, hogy milyen stratégiák szerint váltanak kódot a beszélők, amit befolyásolhat az interakciós szintér, egynyelvűek vagy ukrán domináns kétnyelvűek jelenléte. Ezeken kívül a nyelvtudás hiányossága, a mondanivaló nyomatékosítására való törekvés, a nyelvi játék, a szolidaritás, esetleg épp mások kizárása a kommunikációból is kódváltást eredményezhet. A fejezet

végén kitér olyan sajátos kontaktuselemek tárgyalására is, mint a személynévhasználat, intézmény- és utcanévhasználat. A személynévhasználatot illetően a kárpátaljai magyarok hivatalos névhasználatát a keleti szláv minta alapján háromelemű, amely család- és utónévből, valamint az apai utónévből áll. Az intézmény- és utcanévek kapcsán is megfigyelhető, hogy magyar alapnyelvű társalgás során ezeket oroszul vagy ukránul mondják, s ennek oka adódhat nyelvi hiányból, de történhet a mondanivaló hitelesítése céljából is.

Felmérés készült továbbá a kódváltás megítéléséről is, amelyből kiderül, hogy az adatközlők nagy része a saját bevallása szerint is kódot vált bizonyos beszédhelyzetekben, sőt erre konkrét példákat is fel tudtak hozni: mindezek alapján a szerző azt a következtetést vonta le, hogy a kódváltás a legtöbb esetben nagyon is tudatos jelenség.

A hetedik fejezet a szókölcsönzéssel, ezen belül pedig a kölcsönzés típusaival foglalkozik, majd összegzi a kérdőíves felmérés eredményeit, amely tartalmazza a kölcsönzés indítékait, az adatközlők szókölcsönzéshez való viszonyát, valamint a kölcsönzők leggyakoribb szófajait. A korpuszban 140 kölcsönző szerepel, melyeket a mellékletben található táblázat foglal össze. Az adatközlők többsége természetes, megszokott jelenséggént vélekedik a kölcsönzőkről, amelyek olyannyira beépültek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba, hogy mind a beszélt, mind az írott nyelvhasználatban megjelennek, például a sajtóban és a kárpátaljai vonatkozású szépirodalmi alkotásokban is. Ebben az utolsó, hetedik fejezetben felvetődik néhány kódváltással kapcsolatos mítosz, mely szerint ez a jelenség nyelvcsere előidézője is lehet, illetve hogy úgy tekintenek a kódváltásra, mint a rendszertelen gondolkodás és negatív nyelvi attitűd következményére, amelynek érthetetlen beszéd lesz az eredménye. Ezeket a mítoszokat Márku Anita meggyőzően cáfolja, szerinte a nyelvcsérének mindig nyelven kívüli (társadalmi, politikai) okai vannak, s a kódváltást pragmatikai, illetve grammatikai szabályok alakítják annak érdekében, hogy a kommunikáció minél hatékonyabb legyen, amihez mindkét nyelvnek bizonyos szintű ismerete szükséges.

A kötet befejezésekképpen a szerző a hipotéziseire visszatérve tekinti át eredményeit, és fogalmazza meg téziseit. A kódváltáskorpusz elemzése alapján bizonyítható, hogy a kárpátaljai magyarok nem véletlenszerűen keverik egy megnyilatkozáson belül a nyelveket, hanem a társadalmi szabályokat, a nyelvi rendszer normáit, grammatikai kényszereit követik (191). Ennek fő funkciója, hogy a beszélő alkalmazkodjon a megváltozott körülményekhez, mely által a kommunikáció sikeresebbé tehető. A kódváltás leggyakoribb típusa az idézés, de gyakran használják nyelvi játék céljából is, ami szintén tudatos kommunikációs stratégiára utal. A kölcsönzőket illetően leginkább a közvetlen kölcsönzők használatosak, és a legtöbb kölcsönelem főnév. A kölcsönzés pedig — az adatközlők

megítélése szerint — megszokásból történik. Összegzésül a szerző megállapítja, hogy az a kód, amit a kárpátaljai magyar kétnyelvű közösség használ, kárpátaljai magyar kontaktusváltozatnak is nevezhető.

Márku Anita könyve hasznos mindazok számára, akik érdeklődnek a kétnyelvűség és a kárpátaljai magyar nyelvhasználat iránt, de azok számára is érdekesítő olvasmány lehet, akik kevésbé jártasak a nyelvészeti tudományágakban. A kötet könnyen áttekinthető, az elméleti anyagba beemelt idézetek, fotók érdekessé teszik a téma tanulmányozását, ugyanakkor tudományosan megalapozott adatokat és eredményeket közöl.

Irodalom

- CSERNICKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában. Kárpátalján.* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- CSERNICKÓ ISTVÁN szerk. 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- CSERNICKÓ ISTVÁN szerk. 2010. *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben.* Ungvár, PoliPrint.
- GEREBEN FERENC 1996. Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. Egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján. In: CSERNICKÓ ISTVÁN–VÁRADI TAMÁS szerk., *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 91–97.
- KARMACSI ZOLTÁN 2004. A magyar nyelv használatának lehetőségei Beregszászban és Tiszaújlakon. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 97–105.
- MÁRKU ANITA 2003. A magyar nyelv Beregszász szolgáltató egységeiben, boltjaiban, éttermeiben és a piacon, valamint az orvosi rendelőben. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Beregszász, Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 100–104.
- MÁRKU ANITA 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyarok körében.* Rákóczi-Füzetek 48. Ungvár–Beregszász, PoliPrint–Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.

KISS ANITA